

Дарко Б. Гавриловић

Природно-математички факултет, Нови Сад

Љубиша Деспотовић

Институт за политичке студије, Београд

ПЕРЦЕПЦИЈА ДРУГОСТИ КАО ПОЛИТИЧКОГ НЕПРИЈАТЕЉА – АНТИСЕМИТИЗАМ У ХРВАТСКОЈ ШТАМПИ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА

Сажетак

Предмет анализе рада је испитивање феномена непријатеља код хрватских националиста у првој половини 20. века као једног од најзначајнијих питања за усташко поимање консолидације хрватског идентитета у екстерном и интерном функционисању Независне државе Хрватске. Циљ рада је да прикажемо развој антисемитизма међу хрватским политичарима од непријатеља хрватства до „смртог непријатеља“ свих Хрвата. Овај идеациони развој дефинише политичко поље у којем су се дешавала насиља, масовни прогони и геноцид. На жалост, анализа и закључци не гарантују нестанак антисемитизма у будућности на простору Хрватске.

Кључне речи: непријатељ, антисемитизам, национализам, идеологија, пропаганда, усташтво

Ауторитарни тип политичке културе који је преовлађујући у хрватском националистичком политичком корпусу склон је да више него демократски и цивилни тип политичке културе, перципира своје политичке противнике, припаднике друге нације или верско конфесионалне припаднике као непријатеље. Верска конверзија која је пратила судбину српског и јеврејског народа на територији данашње Хрватске, доминација тоталитарних политичких иде-

ологија од времена стварања Независне државе Хрватске (у тексту даље НДХ) до социјалистичке Југославије, мешање међународног фактора, уз константну егзистенцијалну и економску несигурност већине грађана, били су дуготрајни генератори политичких криза у 20. веку. Стална геополитичка уклињавања интереса великих сила као и конфесионална и етничка прекомпозиција простора за последицу је имала мењање етничког кода територија, у процесима све израженије балканизације и стварањем синтетичких нација. У таквом радикалном политичко-економском, али и идеолошком контексту конституисао се образац политичког мишљења који је имао једнострану али и симплификовану перцепцију *другости*, коју је доживљавао као претњу властитом постојању или пак као препреку конституисању националне и државне структуре. У периодима снажнијих политичких, економских и међународних криза, тај се ракурс посматрања још више наглашавао, и у великој мери достигао сличност са доктринарном матрицом немачког социјалног мислиоца Карла Шмита.

Исходишна премиса Шмитовог дефинисања политичког и дистинкције „пријатељ–непријатељ“ представља схватање по коме сви релеванти концептуалне опсервације људског живота *in genere* почивају на дуалним антитетичким категоријама (на пример, морал на разликовању доброг и злог, естетика на разликовању лепог и ружног, економија на разликовању лукративног и нелукративног). У том контексту, Шмитова перцепција политичког је изведена из дубинске разлике пријатељ–непријатељ.¹⁾ По њему непријатељ је нешто различито и туђинско, па је у екстремно кулминираним стањима конфликт са њим и више него извесна опција. Будући да је политичко увек повезано са ратом, однос пријатељ – непријатељ своје право значење задобија у реферирању на могућност убијања, физичког елиминисања.²⁾ А сам Шмит, истрајава у „онтичком“ политичком трагању и проналажењу непријатеља. Идентитет се успоставља негативно према дефинисању непријатеља, јер, како наводи Ђорђе Стојановић „оно што ми јесмо зависи од онога ко су наши непријатељи.“³⁾

1) Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, University of Chicago Press, Chicago, 1996, стр. 25-27.

2) Ђорђе Стојановић, „Идеациона формулација непријатеља: случај Србије“, у зборнику: *Нације, држава и дијаспора на простору бивше Југославије*, (приредили: Дарко Гавриловић, Љубиша Деспотовић), Institute for Historical Justice and Reconciliation, Центар за историју, демократију и помирење, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Sremska Kamenica 2010, стр. 146.

3) Исто.

Ова Шмитова перцепција се на пољу теоријског става али још више у простору реалне политике руководила идејом манихејског дуализма „пријатељ-непријатељ“. У простору реалполитике то је значило да су непријатељи не само они који су другачијег идентитета од нас, већ и сви они који мисле и делају другачије, односно супротно прокламованим идеолошким, верским или националним интересима. Овај ригидни доктринарни образац који друго и другачије препознаје као непријатељско, конципиран је у најмање три своја облика, који разлике разврстава и концептуализује на следеће начине; на првом месту то су *религијско-конфесионалне* разлике, друго, *национално-етничке* разлике и треће, *идеолошко-политичке* разлике.

Јеврејски народ на простору НДХ је по перцепцији усташких идеолога препознат као непријатељ у сва три наведена облика. Прво, због своје религијске различитости која се испољила у манихејском дуализму „пријатељ – непријатељ“ као однос *фундаменталног римокатоличанства према јудаизму*. Затим у односу *хрватства према јеврејству* (где се јеврејство перципира и као национална одредница), где је јеврејство посматрано и третирано као непријатељско и „слуганско–савезничко“ према претпостављеним политичким и економским непријатељима Хрвата – до 1918. то се односило на наводне јеврејско-мађарске интересне везе, а од 1918 до 1941 на наводни „јеврејски слугански однос према Београду“. И коначно, у *идеолошко-политичким разликама* где су Јевреји били виђени као експоненти непријатеља националних интереса НДХ, а то су према усташкој пропаганди били *либерализам, западна демократија, Краљевина Југославија и јудео-бољшевизам*.

На овом доктринарном фону и екстремној идеологији усташтва грађена је пракса политичких, националних и верских прогона и злочина према свему што је перципирано као другачије, особито ако је то другачије такође имало своју политичку, грађанску или религијску организацију и заједницу (у конкретном случају Срби, Јевреји, Роми, хрватски комунисти и сл). Шмитовским доктринарним опозитом, *пријатељ-непријатељ*, послужили смо се као моделом објашњења како је хрватски колективистички дух (као продукт корпоративистичког схватања *идентитета хрватског фашизма*) и ауторитарна политичка култура тоталитарног поретка власти НДХ произвела припаднике јеврејске заједнице у свог *архинепријатеља*. Ова перцепција политичког непријатеља хрватства је систематски и кумулативно грађена на темељима хрватске правашке идеологије с краја 19. века, преко политичке активности Стјепана Радића и његове сељачке странке, затим франковаца из-

међу два светска рата и коначно зачетника и идеолога усташтва током тридесетих година 20. века, исказујући у простору директне политичке борбе снагу и деструктивни потенцијал разарања политичког поретка али и самог грађанства. Наведена перцепција другости као политичког непријатеља је нажалост и данас актуелна, и присутна у пољу хрватске екстремно националистичке политике. Појачана константном политичком кризом која се поново генерира на простору бивше Југославије још из времена деведесетих година прошлог века и даље је опасна не само по унутрашње демократске капацитете у Хрватској већ и за шири регионални простор.

1. ТЕМЕЉИ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ЈЕВРЕЈА КАО ХРВАТскоГ НЕПРИЈАТЕЉА НА КРАЈУ 19. И ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА⁴⁾

У Хрватској која се налазила у саставу Аустро-Угарске, Јевреји су 1873. стекли пуна грађанска права. Њихова имиграција у Хрватску је знатно повећана, а јеврејско учешће у политичком, економском и културном животу земље такође је брзо расло. У северној Хрватској, занимања попут лекара и адвоката постала су типично „јеврејске професије“, док су многи други Јевреји бриљирали као архитекте и привредници.⁵⁾ Већина хрватских Јевреја долазили су из мађарског и/или немачко-аустријског екстрата.⁶⁾ У доба буђења национализма у којем је сваки народ требао да створи или већ да има своју државу, хрватски националисти су почели да шире идеологију која је имала за циљ да докаже да су Хрвати народ у сваком смислу те речи и да имају право на независну хрватску државу. Као резултат тога, питање расе имало је све важнију улогу.

У оквиру контекста пријатељ–непријатељ, хрватска правашка идеологија је на крају 19. века посматрала Русију као пријатељску земљу која је требала Хрватима да помогне да створи независну државу што је у основи била политичка мисао једног од њихових првих вођа Еугена Кватерника.⁷⁾ Ову идеју о Русији као хрватском пријатељу прихватио је и Стјепан Радић. Он ју је проширио тако што је видео нужност свесловенске сарадње која је са

4) О утицају хрватског антисемитизма на усташку пропаганду до сада у српским научним радовима није посвећивана директна пажња. Међутим, антисемитизмом у Хрватској су се бавили неки српски аутори попут Милана Кољанина.

5) Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001, стр. 25.

6) Исто, стр. 27.

7) Stjepan Radić, *Govori u Hrvatskom saboru*, Narodne novine, Dom i svijet, Zagreb, 1996, стр. 17.

избијањем Првог светског рата била сведена само на оне словенске земље које су остале у саставу Двојне Монархије. За разлику од праваша Радић је и Србе прихватио као могуће сараднике, али само под условом да „Срби буду одани Хрватској домовини исто као и Хрвати.“⁸⁾ Међутим, будући да Шмитовски доктринарни модел пријатељ–непријатељ има и другу страну – непријатељску – неопходно је било да за све недаће хрватског народа пронађе се непријатељ. У том смислу, хрватски праваша су на крају 19. века, али и Стјепан Радић, оптуживали Мађаре за политички и економски притисак на Хрватску, те су их сматрали кривцима што Хрватска не ужива онолику слободу колику је добила Хрватско-Угарском нагодбом. С обзиром на то да су Јевреји предводили економску модернизацију Мађарске насупрот којој су стајала веома неразвијена хрватска села у којима је на крају 19. века живело око 90% Хрвата, као и да је било Јевреја који су своју политичку активност пронашли у кругу мађарског национализма, антисемитизам је постао блиско повезан са анти-мађарским осећањима. Јевреји су све чешће перципирани како као политички и економски непријатељ.⁹⁾ Наравно, при томе не смемо да заборавимо ни утицај већег броја појединаца из Римокатоличке цркве који су ширили антисемитске идеје. Она се показала очитом тако што, мада је лингвистичка асимилација међу хрватским Јеврејима текла прилично брзо, Јевреји су увек сматрани аутсајдерима због њихове „хаотичне и мистериозне“ религије, због „издаје Христа“ и „прогона првих хришћана“. Самим тим, по шмитовском доктринарном моделу, Јевреји су били виђени као политички непријатељи, а да би модел добио дубљу и хтонску димензију, додали су му мит о јеврејском деициду. Дакле, већ од самог почетка Јевреји су сматрани страним и непријатељским елементом хрватских маса. Тако су, на пример, противмађарске демонстрације у Загребу и Хрватском Загорју 1883, искориштене за насилно испољавање антисемитизма, а у то време интелектуални зачетник противјеврејских изгледа био је свештеник Стипе Вучетић.¹⁰⁾

Али на почетку 20. века Јевреји су се нашли на мети неких хрватских политичара углавном због друштвено-економских разлога. Наиме, јеврејски живот је био концентрисан у хрватским градовима, а већинско хрватско сиромашно становништво видело је

8) Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990, стр. 14.

9) Mirjana Gross, „О друштвеним процесима у сјеверној Хрватској у другој половци 19. stoljeća“, у *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, (priredila: Mirjana Gross) Zagreb, 1981, стр. 367.

10) Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008. стр. 125.

Јевреје као богате људе који не само да су имали власт у својим рукама, већ су и били присталице мађарске власти. Антисемитизам који је био раширен и у Аустроугарској, на сличан начин у то време се испољавао и у Хрватској, а то значи углавном у писаном виду. У последњим деценијама 19. и на почетку 20. века бројност антијеврејских написа у хрватској штампи је забележила пораст. Јевреји су негативно приказивани и у књижевности, као на пример у роману Анте Ковачића „У регистратури“ при чему им је насупрот сиромашног, наивног и поштеног хрватског сељака приписиван имиџ „гуликожа, превараната и сеоских пијавица.“ Млада хрватска буржоазија управо је у јеврејском капиталу видела сметњу свом развоју па је неодмерено и без самокритике ударала осим на Србе и на Јевреје.¹¹⁾

Политичке идејне основе антисемитизма извирале су из хрватске Странке права. Тако је на пример, Еуген Кватерник реч „Јевреј“ писао малим почетним словом, а идеолог хрватског праваштва Анте Старчевић у више наврата је исказивао антисемитске ставове.¹²⁾ Он је сматрао да су Јевреји „страни елемент“ који је населио чисте хрватске крајеве и да су инструмент „мађаризаторске“ политике.¹³⁾ Њега су испољавали хрватски политичари попут Грге Тушкана из Странке права и Стјепана Радића, који је са својим братом Антуном основао Хрватску пучку сељачку странку 1904. године.

Радић је овакав однос према Јеврејима развио у првој деценији 20. века под утицајем боравка и школовања у Прагу, где је идеје преузео од чешких колега које су имале негативан однос према Јеврејима аустријског дела Монархије, који су прихватили немачку културу и били лојално становништво.¹⁴⁾ Због тога, он је у својој књижици *Славенска политика у Хабсбуршкој монархији* за тешку ситуацију у којој су се налазили Пољаци кривио „Ниемце, Жидове и Турке“, тврдећи да се међу њих „увукао живаљ са сваког становништва туђ, живаљ жидовски [...] који је јаз између интелигенције и пука само проширио“.¹⁵⁾ И за тешку политичку ситуацију у Хрватској Радић је кривио Јевреје. Они су му били криви за појаву

11) О томе више код I. Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj“, *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, (priredio: Ognjen Kraus), Zagreb, 1996.

12) Исто, стр. 121, 122.

13) Ante Starčević, *Izabrani spisi*, HIBZ, Zagreb, 1943, стр. 153.

14) О политичким ставовима Стјепана Радића видети: Darko Gavrilović, *U vrtlogu nacionalizma – Stjepan Radić i Srbi – Svetozar Pribičević i Hrvati*, Novi Sad, 2007.

15) Исто, стр. 32.

и ширење социјалистичког учења. У својим *Узничким успоменама* он је писао да је против „жидовског социјализма... који је за сваки народ права несрећа...“¹⁶⁾ Коначно, најтежи напад извео је на Јевреје у Хрватском колу 1906. године признавши у тексту да је под утицајем дела Ота Вајнингера *О spolu и значају*. Овај Радићев текст прештампан је 1937. у Загребу када је поново почело да се масовно шири антијеврејско расположење под утицајем приближавања државе Немачкој. У том свом тексту из 1906. Радић је између осталог написао да је „Жид аморалан, ако и није антиморалан, да је без морала, а ко и није проти њему. Но и ова важна тврдња бит ће нам јаснија... чим до краја свршимо анализу осебујнога тога негативнога жидовскога бића... да апсолутни Жид нема душе...“¹⁷⁾ Међутим, Радићев наследник на челу Хрватске сељачке странке Владко Мачек није имао антисемитске изјаве. Напротив, он се чак јавно заузео за Јевреје у априлу 1938. тврдећи да „антисемитизам не смије постојати међу Хрватима.“¹⁸⁾ Иначе, у Загребу је 1908. била основана „Антисемитска лига кршћана римокатоличке и православне вјере у Хрватској и Славонији“. Она је издавала лист *Антисемит*, који је стигао да изађе само шест пута, али је зато успео и да шири мржњу против „најгорих непријатеља човечанства“.¹⁹⁾ Лист је дивинизовао и бранио Хрвате раднике, сељаке, занатлије при томе нападајући Јевреје као расу која у себи нема ништа позитивно. Јевреје су од тада почели чешће да оптужују у Хрватској као вође социјалистичког покрета и револуционарног рада у Русији, а као лек се препоручивало да се „свака рана мора ех гадісе угушити.“²⁰⁾ Осим браће Радић и Грге Тушкама у својим антисемитским ставовима истакао се и правашки политичар др Иван Ружић, идејни зачетник каснијег Хрватског католичког покрета. Он је првенствено нападао „либералну штампу“ захтевајући при томе да се у Хрватској у циљу заштите хришћанског морала што пре укине таква штампа и „слободарске антикршћанске идеје“ које је она ширила. Међутим, либералну штампу је сматрао јеврејском штампом па је самим тиме и свака либерална мисао била означена као неприја-

16) Stjepan Radić, *Uzničke uspomene*, II dio, Tiskara braće N. Popovića, Novi Sad, 1903, стр. 43.

17) Stjepan Radić, „Židovstvo kao negativni element kulture“, *Hrvatsko kolo*, 1906, preštampano u Zagrebu 1937, стр. 10.

18) *Narodne novine*, Zagreb, 2. travnja, 1938, стр. 2.

19) Đurđa Knežević, „The Enemy Side of National ideologies: Croatia at the end of 19th Century and in the first half of 20th Century“, *Pride and Prejudice: National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East and West*, (приредио L. Kontler), Budapest, 1995, стр.114–115.

20) Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, Просвета, Београд, 1989, стр. 509, 510.

тељска јеврејска мисао. Насупрот поменутој либералној штампи од стране хрватских антисемита објављивани су и хваљени антисемитски листови „Hrvatska straža za kršćansku prosvjetu“ и „Hrvatska smotra“. У првоспоменутом часопису бискуп Антун Махнић је ширио идеју о верницима као војсци а свештенству као о њиховим генералима док су Јанко Шимрак и Керубин Шегвић ширили антисемитизам.²¹⁾

По завршетку Првог светског рата велике промене које су се десиле на политичкој карти Европе дале су модерном антисемитизму снажан потицај. После победе бољшевика у Русији 1917. године „бољшевичка опасност“ је постао политички мит о непријатељу којим су се плашили бирачи широм Европе. У његовом крилу створена је идеја да су бољшевизам створили Јевреји и да они стоје иза радничког покрета, чиме је створена једна од најјачих перцепција непријатеља како у Европи тако и на тлу Хрватске. На тај начин перцепцији „непријатеља“ која је подразумевала Јевреја капиталисту, странца и иноверца, додат је и Јевреј комуниста. Због тога не треба да чуди да су антисемитски напади и изливи мржње настављени и за време трајања нове државне заједнице, Краљевине СХС. У том смислу било је напада на Јевреје на читавом територију нове државе, а разлози су увек зависили од антисемитске традиције појединих подручја. Током двадесетих година излазила су и два изразито антијеврејска часописа. У Хрватској су макарски фрањевци издавали „Нову Ревизију вјери и науци“, а у Србији је излазио „Политички гласник“. Први часопис је у неколико наставака објављивао „Протоколе сионских мудраца“ спис који је имао задатак да шири антијеврејску пропаганду. А поменути српски часопис је хвалио Ревизијине „издавачке напоре“ истичући како је „јеврејска опасност“ „светски проблем“.²²⁾ Између два рата излазиле су књиге које су заступале антијеврејске идеје, а до читалачке публике у Краљевини СХС стигли су „Протоколи сионских мудраца“. Године 1922, у Загребу је у оквиру „Zabavne biblioteke“, која је објавила око 600 наслова, изашла прича „Rat“ у којој је извесни Краснов напао Јевреје да шире идеје о томе како убити „гоја“ (хришћанина) није злочин ако служи успостављању светског јеврејског царства. Занимљиво је напоменути да је уредник ове библиотеке био Никола Андрић, председник Матице хрватске.

21) Више о Антуну Махнићу у Antun Božanić, *Biskup Mahnić. Pastir i javni djelatnik u Hrvata, kršćanska sadašnjost*, Zagreb – Krk, 1991.

22) Политички гласник, бр. 10, 10. мај, стр. 6-10; М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941, оп. цит*, стр. 203.

Током тридесетих година 20. века, под утицајем нацистичке Немачке и фашистичке Италије, у време југословенских влада почевши од Стојадиновићеве (1935–1939) а потом и Цветковић–Мачекове (1939–1940), све чешћи су били антијеврејски напади. У новембру 1939, на готово свим загребачким факултетима усвојен је закључак да се лимитира број јеврејских студената и тако је уведен *Numerus clausus*. Када су 1940. уследиле прве законске мере владе Цветковић–Мачек усмерене против Јевреја, многе новине надметале су се у хвалоспевима влади.

2. ЈЕВРЕЈ КАО НЕПРИЈАТЕЉ У УСТАШКОЈ ШТАМПИ

Будући да хрватски националисти нису били задовољни Краљевином СХС и да су, с правом, сматрали да Хрвати немају толики утицај на политичка и економска дешавања у земљи, од краја двадесетих година, а нарочито након убиства Стјепана Радића у Народној скупштини, хрватска националистичка емиграција је заштрила свој политички курс. Тада је један део хрватских праваша и припадника деснице отишао у емиграцију. Међу њима и Анте Павелић политичар из редова хрватска Странке права. Његове политичке активности су постале радикалне будући да је позивао Хрвате на устанак против Југославије и да је планирао стварање независне Хрватске. Коначна дестинација Павелићеве емиграције била је фашистичка Италија, где је крајем 1930, основао усташки покрет са циљем стварања независне Хрватске. Полет његовом покрету су давале како вести из Краљевине Југославије о насилно уведеном југословенском идентитету и сузбијању хрватских националних осећања тако и слом демократије у Немачкој и Хитлерово преузимање власти 1933. године.

Од тренутка оснивања, усташки покрет је почео не само са агитацијом која је имала за циљ да руши Југославију, већ је пратећи шмитовску матрицу пријатељ–непријатељ изазивао како пријатељска осећања према фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој тако и мржњу према Србима и Јеврејима. Усташка мржња према Јеврејима је била накалемљена на већ постојећи хрватски антисемитизам. Њихова пропаганда је сматрала да корен свих проблема лежи у чистоти хрватске расе и да чим се расни проблем хрватске реши, решити ће се и политички, социјални и економски проблеми.²³⁾ Усташка идеологија била је супстрат предратног хрватског

23) Duško Kalebić, "Pravaštvo i Ustaštvo", Hrvatska smotra, Zagreb, 7–8 (1942), стр. 390–393.

национализма и антисемитизма са нацистичком и фашистичком идеологијом. Он се испољавао кроз идеје које су укључивале националну мегаломанију, шовинизам, расизам, ксенофобију према „страним елементима (читај – Јеврејима и Србима)“, антикомунизам, глорификацију насиља, презир према „јеврејској“ либералној демократији мржњу према „јеврејском“ болшевизму и комунизму.²⁴⁾ Треба напоменути да је усташка идеологија имала своје специфичности у односу на друге сличне покрете, а то су били анти-југословенство и анти-српство повезани са конфесионалном и верском нетолеранцијом.

У својој мисији да успоставе на територији НДХ идеју чистокрвног хрватства усташе су дефинисале Хрвате као аутентичне беле Европљане или „Аријевце“ и идентификовале већи део балканског становништва укључујући ту и Србе као „Азијате“. При томе, они су развили ексклузивистичку расну идеологију која није оставила места за одређене мањине, првенствено Јевреје које су одредили као неевропско становништво. Поред „номадског“ балканско српско-влашке популације, која је по усташкој идеологији била без корена, постојао је и друг непријатељ – космополитски и меркантилни Јевреј. Он је приказиван као супротност идеалном облику племените европске расе ратника и сељака – Хрвату. Стварање оваквих расних супротности и предрасуда било је од виталног значаја за расну теорију хрватских усташа.

Да би се овакви антиподи ојачали још у међуратном периоду је међу усташком емиграцијом и њиховим симпатизерима стварана слика о Јевреју чије особине и изглед су сушта супротност хрватском изгледу и особинама. Један од усташких вођа Миле Будак је дао идентификацију Јевреја у свом роману „Ратно робље“. Он је посветио посебно поглавље мађарским Јеврејима, за које је написао да нико од мађарских Јевреја не може имати добру мисао, сматрајући да, нешто агресивније, бескрупулозније и себичније није видео у свом животу.²⁵⁾ Насупрот Јеврејима, стајала је идеализована слика Хрвата, које је персонификовао својим дивинизованим особинама Анте Старчевић, којег ће са оснивањем НДХ, на том месту заменити Анте Павелић.²⁶⁾ Председник Матице Хрват-

24) Више о томе се може наћи код усташких идеолога и вођа. Види Ivo Bogdan, Dr Ante Pavelić riješio je hrvatsko pitanje, Nakl. Europa, Zagreb, 1942, стр. 27; Ante Pavelić, Putem hrvatskog državnog prava; Članci, govori, izjave, 1918-1929 (Djela, br. 4), Domovina, Madrid, 1977, стр. 9-12.

25) Mile Budak, *Pripovijetke, Ratno roblje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995, стр. 108-111.

26) Ustaša, 12. X 1941, стр. 2. О харизматском вођству више код Ђорђе Стојановић, Дарко Гавриловић, „Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства“, *Српска политичка мисао*, број 1/2011, год. 18, вол 31, стр. 11-38.

ске Филип Лукас је написао да је Анте Старчевић као наследник хрватске расе примио све етно биолошке особине.²⁷⁾ Слично њему писао је Стјепан Бућ, оснивач Хрватске национал-социјалистичке странке, да је Анте Старчевић производ чисте хрватске крви „да је имао било који други крв, на примјер номадске, он не би био Анте Старчевић.“²⁸⁾ Он је поредио Старчевића и Хитлера тврдећи да је Анте Старчевић указао пре седамдесет година на исту расну идеју коју је касније усвојио Адолф Хитлер.²⁹⁾

Када је дошло до слома Југославије у априлу 1941, Павелић и усташе су се уз благослов Мусолинија и Хитлера вратиле у Хрватску и 10. априла 1941, створиле НДХ. Од првог дана власти читава идеолошка конструкција била је концентрисана око своје политичке функције усмерене ка хомогенизацији великохрватског државног простора, те је била производ старије хрватске политичке генерације.³⁰⁾ Због потребе да расно прочисте нацију и створе хомогену националну државу врховни усташки циљеви су постали депортација и ликвидација Јевреја, Срба и Рома.³¹⁾ У том смислу су донесени закони, програмске изјаве и акције. Сви они су подржавани од стране штампе и на сваки начин су указивали да је успех хрватске националне државе зависио од чишћења „страних“ елемената. Старе предрасуде хрватског антисемитизма везане за Јевреје пренесене су у пропагандни простор НДХ. Тако су Јевреји осванули у усташким новинама као водитељи „мрачних послова... а против интереса народа међу којима су живјели... и сви могући облици жидовског проповиједања, који само једно имају за циљ да воде народ, у коме су они једна мањина, ка пропасти, прогонству и таме, гдје би владале армије бездушних жидова, по својим крволочним принципима.“³²⁾ Према непотпуним подацима у НДХ до 1944, штампано је око 2 000 самосталних наслова.³³⁾ Усташки режим је од почетка показао посебан интерес за подручје културе тако да су власти настојале да готово сви штампани текстови дају

27) Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu, 1918-1941*, Novi liber, Zagreb 2004, стр. 519.

28) Исто.

29) Исто, стр. 520.

30) Nada Kisić Kolanović, „Islamska varijanta u morfologiji kulture NDH 1941-1945, u *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39, br. 1., 1.-248, Zagreb, 2007, стр. 65.

31) Ante Oršanić, *Ustaštvo kao društveni pokret, Državni izvještajni i promidžbeni ured*, Zagreb, 1942, стр. 34-38.

32) *Hrvatska Krajina, Banja Luka*, 15. kolovoza 1941, br. 51, стр. 1.

33) Види у новинском тексту „Tri godine hrvatske književnosti i novinstva“, *Hrvatska mladost*, 9-10, Zagreb, 1944, стр. 3,4.

печат усташкој политици у смислу пропаганде њених програмских постулата. Због тога је требало спроводити тзв. „дубоку културну револуцију“; односно идеолошки преображај основних националних културних институција као главних носилаца програма усташтва на подручју културе, а у циљу остваривања „нове хрватске народне свиести и осјећаја.“³⁴⁾ У том смислу је, осим великог броја књига, брошура и памфлета покренуто много листова, од којих је знатан број тек повремено излазио или се убрзо гасио. Усташе су придавали важнију улогу листовима: „Усташа“, „Усташкиња“, „Усташка младеж“, „За дом“; али су ценили и локалне листове попут „Хрватске Крајине“ која је требала да пробуди не само национални понос код Хрвата у Босанској крајини где је било већинско српско становништво већ и да како прошири идеју да су муслимани по националности Хрвати тако и да сеје мржњу против Јевреја и Срба. Публицистика је од самог почетка била основна полуга јавне речи усташког поретка. Међу највиђенијим публицистима били су многи предратни припадници хрватског националног покрета попут Тиаса Мортигија, Иве Богдан, Керубина Шегвића, Иве Губерине и других. Интелигенцији је придавана посебна улога у утицају на усташку оријентацију омладине и то писањем бројних књига и приручника у којима су млади од раних година учени мржњи према Јеврејима и Србима.³⁵⁾ Тако су још од маја 1941, почеле оптужбе на рачун Јевреја да уништавају хрватско школство јер је школа била „пуна неодређеног и несталног жидовског фрамазунског духа... није имало основе на темељу које би из младих људи изградила карактерне, спремне људе...“³⁶⁾

Усташка кампања против Јевреја вођена је под лозинком да „у НДХ нема мјеста Жидовима“. Због тога, Јевреји су осуђивани за најмањи изгред, с којим нису уопште имали везе. Тако је Павелић крајем јуна изјавио да „Жидови шире лажне вијести у сврху узнемиравања пучанства, те својим познатим спекулативним начинима сметају и отешчавају опскрбу пучанства“³⁷⁾, те се због тога „колективно сматрају за то одговорним и према томе ће се проти њима поступити и спремати их поврх казнено-поправне одговорности у заточеничка збиралишта под ведрим небом.“³⁸⁾

34) Narodne novine, Zagreb, 4. VI 1941, стр. 1.

35) Petar Pekić, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske. Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu*, Hrvatska knjiga, Zagreb, 1942., стр. 288.

36) Hrvatska Krajina, Banja Luka, 25. svibnja 1941, br. 17, стр. 2.

37) Hrvatski list, Zagreb, 31. VII 1941., стр. 1.

38) Narodne novine, Zagreb, 26. VI 1941, стр. 1.

Да би се расна политика спровела све новине су добиле задатак да преносе читаоцима расне законе, а у том смислу најважнија је била „Законска одредба о расној припадности.“³⁹⁾ Посебном „Законском одредбом о заштити аријске крви и части хрватског народа“ било је забрањено склапање брака између Јевреја и других особа „неаријског“ порекла с особама „аријског“ порекла.⁴⁰⁾ Тада је почела снажна промоција хрватске културе, а јачале су се везе и са немачким културним кругом који је виђен као пријатељски и „аријевски“. У то време донесене су одредбе које су биле усмерене ка пљачки, уништењу и отимању јеврејске имовине⁴¹⁾, затим физичком обележавању Јевреја и забранама Јеврејима да носе хрватска национална обележја.⁴²⁾ Да би се Јевреје што више демонизовало и приказало као непријатеље народа пропаганда је смишљала идеолошки неспојиве конструкте. На пример, Анте Павелић је у свом говору у Загребу од 2. јула 1941, изнео идеју о „московско – жидовско – болшевичким властодршцима који су били пошли провалити у земље југоисточне Европе... познато је да су били увијек непријатељи хрватскога народа, да су увијек подупирали београдске великокрпске властодршце...“ те је због тога донео одлуку да се створе јединице које би требале „ступити у свету борбу против дрзовитом болшевичком наметнику.“⁴³⁾ Јевреји су још у мају оптужени за биолошко истребљивање хрватског националног супстрата и то као лекари који врше абортусе.⁴⁴⁾ У истим новинама само пет дана раније писало је да „јудеоокрација влада у Америци... жидови владају свуда гдје се ради о новцу и о послу... жидовски капитал захтјева рат... Ратови су доба жетве код жидова!“⁴⁵⁾ „Хрватска крајина“ у сваком броју је демонизовала Јевреје и Србе. Током пролећа и лета 1941, када су уследила најмасовнија хапшења и одвођења у логоре насловна страна била је резервисана за говоре Виктора Гутића и Анте Павелића у којима су сејали мржњу. Гутићеви говори су позивали на насиље тражећи од Хрвата да искорене нежељене елементе (Србе и Јевреје), а сам је тврдио да је из највишег државног

39) Narodne novine, Zagreb, 30. IV 1941, стр. 1.

40) Isto.

41) Усташки Стожер за Бос. Хрватску Каб. бр. 405-41, 24.4. 1941. Конфискација радио апарата у власништву Јевреја је извршена 1941. Архив Републике Српске (АРС).

42) Narodne novine, Zagreb, 4. VI 1941, стр. 1.

43) “Hrvatska Krajina, Banja Luka, 4. srpnja 1941, br. 33, стр. 1.

44) Hrvatska Krajina, Banja Luka, 25. svibnja 1941, br. 17, стр. 1.

45) Hrvatska Krajina, Banja Luka, 27. lipnja 1941, br. 30, стр. 2.

врха добио наређења да очисти Хрватску крајину од нежељених елемената.⁴⁶⁾

Крајем фебруара 1942, Мирко Пук, министар правде и вера, напоменуо је у саборском говору да „Хрватска државна влада за сада стварно признаје 3 вјере у хрватском народу, т.ј. католичку западног и источног обреда, муслиманску и евангелистичку аугзбуршког и хелветског вјероисповједања“ што је значило да је јудаизам био избачен као вера.⁴⁷⁾ Све су то били несумњиви знаци да се тоталном уништењу Јевреја посвећивала изузетна пажња. То је јасно дао до знања Д. Црљен, пишући средином 1943, о јеврејском питању у склопу „дружтовне преобразбе усташке Хрватске“. Према њему, то је питање „ријешено темељитошћу и упорношћу, која мора тешко забринути све оне, чији се путеви крижају с путевима усташке дружтовне револуције.“⁴⁸⁾ Мада су Јевреји у оквиру НДХ били готово истребљени до 1944, напади су на њих настављени. У својој књизи напао их је Антун Бонифачић тврдећи да је Хрватска изложена трагичној судбини јер се бори за западне идеале насупрот претњи коју представљају највећи хрватски непријатељи, а то су „српско светосавско православље, либерализам, демократија, слободно зидарство и жидовство.“⁴⁹⁾

Јевреји су нападани и преко пропагандних плаката којима није само облепљивана НДХ већ су приказивани и на заједничким изложбама. Тако су, на пример, 1. маја 1942, у Загребу, посетитељи изложбе „О развоју жидовства и њиховог рушилачког рада у Хрватској прије 10. IV 1941. Рјешење жидовског питања у Н.Д.Н.“ могли да виде како су Јевреји приказивани на карикатуралан и ружан начин. Плакат којим су позивани на изложбу приказивао је Јевреја као змију отровницу, а на изложби је Јевреј приказиван као паук који је својим пипцима обухватио читав свет или у уобичајеном стереотипу о богаташу повијеног носа.

46) Hrvatska Krajina, Banja Luka, 28. svibnja 1941, god. 1., no. 18, стр. 1.

47) Brzopisni Zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog Državnog Sabora za 1942, Zagreb 1942, стр. 39, 40.

48) Више о томе види у Nova hrvatska, Zagreb, 2. VI 1943.

49) Више о томе у Antun Bonifačić, „Između Jupitera i Marsa, Hrvati su krvavo platili povezanost s Europom, ali su s legendarnom vjernošću izvršili svoju građansku dužnost“, Spremnost, Zagreb, 9. siječnja 1944.

ЗАКЉУЧАК

На крају, треба да закључимо да је читава антијеврејска пропаганда била усмерена само ка једном циљу, а то је била елиминација Јевреја. Пропаганда је требала да подстакне и оправда хапшења, депортације и масакре који су почели у јуну 1941. године. До децембра 1941, према подацима које је Павелић дао грофу Ђану, укупан број Јевреја у Хрватској је смањен са 45.000 на 12.000 и то је био само почетак њиховог истребљења.⁵⁰⁾ Синагоге су пљачкане а потом спаљиване, с тим да су неке, попут бањалучке, пренамењене у бордел за немачке и усташке војнике.⁵¹⁾ Терор над Јеврејима је добио јачи замах од средине 1941, да би кулминирао до почетка 1942. године.⁵²⁾ У том периоду масовних хапшења и стрељања, која су била праћена пропагандним радом у циљу стварања имиџа о Јевреју као непријатељу хрватства, тек је мањи број Јевреја, остао на слободи. Након извесног затишја, које је трајало до пролећа 1943, уследила су масовна хапшења и преосталих. Само око 5 000 Јевреја је преживело холокауст у НДХ и то или тако што су избегли у италијанску окупациону зону или тако што су се прикључили партизанском покрету. Коначан исход је био да је око 85% јеврејског становништва убијено. Тачан број јеврејских жртава усташког геноцида никада се неће сазнати.⁵³⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Bogdan, Ivo: *Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, Nakl. Europa, Zagreb, 1942.
- Bonifačić, Antun, „Između Jupitera i Marsa, Hrvati su krvavo platili povezanost s Europom, ali su s legendarnom vjernošću izvršili svoju građansku dužnost“, *Spremnost*, Zagreb, 9. сiječnja 1944.
- Bozanić, Antun: *Biskup Mahnić. Pastir i javni djelatnik u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb – Krk, 1991.

50) Државни архив у Загребу, фонд број 252, кутија 1, стр. 58, 60.

51) Извештај, Јавна берза рада, Подружница Бања Лука, бр. 215, од 3.10.1945, Упућено Окружној управи јавних добара, Бања Лука. АРС.

52) Етничко чишћење је завршено са апсолутним успехом - делом због ликвидације Јевреја у локалним заједницама, а делом због одвођења у концентрационе логоре до лета 1942. За типичан пример види извештаје округа. Извештаји: Котарска Област Бања Лука број 7879/42, Котарска област Кључа Број 2773/42, Котарска област Приедор Број 4158/42, Котарска област Сан. Мост Број 3576/42. АРС.

53) Julija Koš, „Nezavisna Država Hrvatska: Osvrt iz današnjice“, u zborniku *Holokaust, ljudska prava i obrazovanje* (priredio Ognjen Kraus), Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2006, стр. 45.

- Budak, Mile: *Priповijetke, Ratno roblje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- Gavrilović, Darko: *U vrtlogu nacionalizma – Stjepan Radić i Srbi – Svetozar Priбићевић i Hrvati*, Stylos, Novi Sad, 2007.
- Goldstein, Ivo, „Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj“, у зборнику: *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, (priređio: Ognjen Kraus), Zagreb, 1996.
- Goldstein, Ivo: *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001.
- Goldstein, Ivo: *Židovi u Zagrebu, 1918-1941*, Novi liber, Zagreb 2004.
- Gross, Mirjana, „O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, у зборнику: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, (priređila: Mirjana Gross) Zagreb, 1981.
- Екмечић, Милорад: *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, Просвета, Београд, 1989.
- Kalebić, Duško, „Pravaštvo i Ustaštvo“, *Hrvatska smotra*, Zagreb, br. 7–8 /1942.
- Kisić Kolanović, Nada, „Islamska varijanta u morfologiji kulture NDH 1941-1945, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, br. 1/2007.
- Knežević, Đurđa, „The Enemy Side of National ideologies: Croatia at the end of 19th Century and in the first half of 20th Century“, *Pride and Prejudice: National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East and West*, (priređio L. Kontler), Budapest, 1995.
- Кољанин, Милан: *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008.
- Koš, Julija, „Независна Држава Хрватска: Осврт из данашњице“, у зборнику *Holokaust, људска права и образовање*, (priređio Ognjen Kraus), Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2006.
- Mužić, Ivan: *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.
- Oršanić, Ante: *Ustaštvo kao društveni pokret*, Zagreb, 1942.
- Pavelić, Ante: *Putem hrvatskog državnog prava: Članci, govori, izjave, 1918-1929*, (Djela, br. 4), Domovina, Madrid, 1977.
- Pekić, Petar: *Postanak Nezavisne Države Hrvatske. Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustojstvu*, Hrvatska knjiga, Zagreb, 1942.
- Radić, Stjepan: *Uzničke uspomene*, II dio, Tiskara braće M. Popovića, Novi Sad, 1903
- Radić, Stjepan: *Govori u Hrvatskom saboru*, Narodne novine, Dom i svijet, Zagreb, 1996.
- Radić, Stjepan, „Židovstvo kao negativni element kulture“, *Hrvatsko kolo*, Zagreb, 1906, preštampano u Zagrebu 1937.
- Schmitt, Carl: *The Concept of the Political*, University of Chicago Press, Chicago, 1996.
- Starčević, Ante: *Izabrani spisi*, HIBZ, Zagreb, 1943.
- Стојановић, Ђорђе, „Идеациона формулација непријатеља: случај Србије“, у зборнику: *Нације, држава и дијаспора на простору бивше Југославије*,

- (приредили: Дарко Гавриловић, Љубиша Деспотовић), Institute for Historical Justice and Reconciliation, Центар за историју, демократију и помирење, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Sremska Kamenica 2010.
- Стојановић, Ђорђе, Гавриловић, Дарко, „Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке судије, Београд, број 1/2011.
- Brzopisni Zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog Državnog Sabora za 1942, Zagreb 1942.
- Државни архив у Загребу, фонд број 252, кутија 1.
- Извештај, Јавна берза рада, Подружница Бања Лука, бр. 215, од 3.10.1945, Упућено Окружној управи јавних добара, Бања Лука. Архив Републике Српске.
- Извештаји: Котарска Област Бања Лука број 7879/42, Котарска област Кључа Број 2773/42, Котарска област Приједор Број 4158/42, Котарска област Сан. Мост Број 3576/42. Архив Републике Српске.
- Усташки Стожер за Бос. Хрватску Каб. бр. 405-41, 24.4. 1941. Конфискација радио апарата у власништву Јевреја је извршена 1941. Архив Републике Српске.
- Narodne novine*, Zagreb, 1938.
- Nova Hrvatska*, Zagreb, 1943.
- Ustaša*, Zagreb, 1941.
- Hrvatska Krajina*, Banja Luka, 1941.
- Hrvatska mladost*, Zagreb, 1944.
- Hrvatski list*, Zagreb, 1941.

Darko Gavrilovic, Ljubisa Despotovic

PERCEPTION OF OTHERNESS AS A POLITICAL ENEMY - THE ANTISEMITISM IN THE CROATIAN PRESS IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Resume

Article discusses phenomenon of enmity as one of the most important issues for the consolidation of Croatian national identity from the beginning of the 20th century to the existence of Independent State of Croatia (NDH). We are analyzing fundamental characteristics of Carl Schmitt's "ontic" friend – enemy distinction in attention to discover the influence of Croat anti-Semitism in the first part of the 20th century on the Ustasha ideology and how the Ustasha propaganda had an impact on mass killings that were committed from 1941 to 1945. Based on the journals daily and periodical information from 1941 to 1944, as well as on the primary documentary sources of the Archive of Republic Srpska,

the authors analyze the content of the domestic political and of course war topics in press of NDH. In order to have public support for crimes against Jews the Ustasha regime decided to support Croat anti – Semitic enmity from the beginning of the 20th century. That process was reinforced through words such as enemy (/ies) /friend(s), and evil/good. All of them were used by the Ustasha propaganda machinery in attention to serve as linguistic cues to evoke pre-structured and mythologized understandings of a narrative. Enmity has been instrumental in providing the “moral” justification for genocide and military violence. The attempt of enmity was to muster up support and nurture the belief that what is to be done is in the positive and beneficial interest of all Croats even if it costs the lost of hundreds of thousands of Jewish and Serbian lives. In this way, it achieved its goal, with more than 2 000 books, newspapers and booklets, which was to successfully popularize the Ustasha ideology among the masses and to gain the widest possible support for the genocide. Following these facts it’s crucial to the Croat society to make distinction from the anti-Semitic past and to teach about social, political, economic, ideological procedures in history through case studies, paradigms and primary sources (as the discourse of newspapers).

In order to effectively fight ideological manipulation or propaganda through press and mass media, we need to educate people to identify and recognize this manipulation when they see it; to enhance their ability to read behind the lines, to be sensitive when they are trying to manipulate them. I believe that this kind of education can help in raising the level of tolerance towards minority groups in the region, and it can also increase the sentiment of the importance of respecting the dignity of each individual.

Key words: enemy, anti-Semitism, nationalism, ideology, propaganda

* Овај рад је примљен 18. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. марта 2015. године.